

תשעה כללים בלימוד עיון ויישומם בספרי 'טל היים'

פתיחה

- א. מה מפריע לי? – הזווית האישית בלימוד
 - ב. לא לחשוש מבדיקת הנחות יסוד
 - ג. לא לוותר – יגעת ומצאת
 - ד. שימוש בכל ההיקף של ספרי הגאונים, הראשונים והאחרונים שבידינו
 - ה. שימוש במלוא היקף כתבי הרמב"ם
 - ו. הכרת סדר הדורות, ולימוד דברי הפוסקים ממקורם הראשון
 - ז. הבנה טובה של המציאות שעליה מדובר
 - ח. בירור הפירוש המדויק של המילים המרכזיות בסוגיה
 - ט. פשוטו של מקרא (גם) ככלי בלימוד עיון
- סיום

פתיחה

לימוד העיון הוא מן הנושאים שכל בן תורה נדרש אליהם. אין לך ישיבה בישראל, בשום זרם שהוא, שאין עוסקים בה בלימוד גמרא בעיון. רבים שואלים, מבית ומחוץ, מהי הסיבה לחשיבות הגדולה שבלימוד העיון? ומהו סוד הקסם שחש מי שזכה להתחבר ללימוד זה? שמעתי פעם מהרב צבי יהודה לאו שליט"א שאמר: ניתן להסביר מכאן ועד להודעה חדשה את המתקנות שבתורה, אך יש דברים שעד שלא חווים אותם, אי אפשר להבין אותם באמת. סיפור הממחיש זאת, מתאר את התנהגותו של החזון איש זצ"ל כלפי נער שהוחלט לגרשו מהישיבה עקב התנהגות לא נאותה, ורגע לפני שהודיעו לו זאת, לקח אותו חברו אל החזון איש כניסיון אחרון. החבר היה בטוח שהחזון איש יטיף לנער מוסר וילמדו כיצד יש לנהוג, ומה רעה תהא אחריתו אם יגורש מהישיבה, או לפחות ינסה לשכנעו בנימוקים אחרים, אך החזון איש ישב ולמד עמו סוגיה בעיון. לאחר מעשה, הסביר: אי אפשר לקחת מהזולת את מה שיש לו בלי לתת לו תמורה. אם הנער אינו חש תענוג מהלימוד,

ומקור האושר שלו הוא אחר – אני לא יכול לעזור הרבה. הדבר החשוב ביותר כעת, הוא להמתין לו את הלימוד.¹

זכות גדולה זיכני ה' יתברך בחסדו הגמור, ללמוד בישיבת תורת החיים ולהרגיש את מתיקותו של לימוד העיון במסגרת השיעור הכללי שנמסר בישיבה על ידי ראש הישיבה מו"ר הרב שמואל טל שליט"א, שיעורים שמאוחר יותר הפכו לסדרת ספרי 'טל חיים'.² במאמר שלפניכם מתוארים ומודגמים תשעה כללים בלימוד העיון אשר מודגשים ומיושמים בלימוד שבישיבתנו, חלקם פנימיים ומהותיים ועוסקים בעצם הגישה אל התורה, חלקם עוסקים בפן המעשי של הלימוד, הצד השווה שבכולם שבכוחם להרים תרומה נכבדה לאהבת התורה של כל אחד ואחד מאיתנו.

ברי לי כי כל אחד מהכללים מיושם גם בספרים רבים אחרים, ולא באתי לייחס לספרי 'טל חיים' את ההמצאה של אף אחד מהכללים האלו. אף ציינתי בכמה מקומות לספרים נוספים, וישנם עוד רבים מספור. מכל מקום חשבתי שתהיה תועלת בהעלאת הדברים על הכתב ובניסוחם כקווי מתאר ללימוד העיון כפי שנעשה בספרי 'טל חיים', בפרט לאור העובדה שיישום הכללים הללו אינו רווח כל כך, ויש מהם שלא הוגדרו עד עתה ככללים, ודברי תורה לעולם צריכים חיזוק.

א. מה מפריע לי? – הזווית האישית בלימוד

בכל לימוד גמרא, אפילו בלימוד בקיאות, ישנן שאלות ראשוניות שמפריעות לנו להבין את דברי הגמרא. פעמים רבות אנחנו "מוחקים" את ההבנה האישית ומתעלמים מהשאלות הראשוניות שלנו בסוגיה, ומנסים להתאים את עצמנו לשאלות ולמהלכים שכבר נכתבו, מתוך הנחה ש"הם בוודאי ביררו את מה שצריך לברר", ושאלם הגמרא והפוסקים לא הוטרדו ממה שמטריד אותנו, כנראה שאין כאן קושי. בעצם, זוהי תופעה כללית בחיים, לאו דווקא בלימוד גמרא: במקום שאדם ילך בדרך האישית שלו, הוא מנסה להתאים את עצמו למה שמקובל אצל אחרים. וכשהוא חש חוסר התאמה, הוא שוב ושוב מוחק ומטשטש את ההרגשה הזו, כדי שמה שמתאים ל"כולם" יתאים גם לו. דרך זו היא כמובן טעות – על כל אחד מאיתנו לעזוב את מה שמתאים לאחרים ולחפש את המענה לצרכים ולשאלות שלו, וכך יראה שהולך וצומח מתוכו פרח יפהפה ומקורי, בקצב שלו ובדרך שלו.

כך ממש גם בלימוד העיון: אדם יכול לגשת לסוגיה ולחפש את המוקדים שאחרים מצאו בה ולעיין בהם, ולהסתפק בזה. הוא ינסה להסביר למה התוס' לא פירשו כרש"י, למה הרמב"ם לא חשש

1. יאנא עבדא', בני ברק תשנ"ד, עמ' 47-50. המשך הסיפור שם הוא שבועיים לאחר מכן נפטר החזון אי"ש, והבחור היטיב את דרכיו וכיום "הוא אחד ממציני תלמידי החכמים בבני ברק".

2. שבת חלק א, נווה דקלים תשס"ה; ברכות חלק א, יד בנימין תשס"ז; שבת חלק ב, יד בנימין תש"ע; שבת חלק ג, יד בנימין תשע"ג; בשר בחלב ותערובות חלק א, יד בנימין תשע"ג; כללי הוראה חלק א, יד בנימין תשע"ד.

להשגת הראב"ד, ומה ישיב הרי"ף על קושיות הרא"ש. אך מי שמסתפק בזה, אל יתפלא אם הוא מרגיש ניתוק מסוים מהסוגיה. כי אצלו בראש עדיין לא ברור על מה בכלל דיברה המשנה, ומדוע היא מניחה שהמציאות היא דווקא כך ולא אחרת. לו עדיין לא ברור מדוע הרמב"ם הניח שכוונת הגמרא היא כך ולא אחרת, ומדוע גם הראב"ד לא ראה לנכון להשיג עליו בנקודה זו. אך הוא התעלם מדקויות אלו והמשיך הלאה כאילו הכל בסדר, ובכך גזר על עצמו גורל של ריחוק מהסוגיה ומעצמו. ריחוק שעלול להביא אותו גם לייאוש מלימוד עיון.

דרך המלך היא אפוא ללמוד עיון מתוך הקשבה לעצמי: מה מפריע לי? מה הסיבה שאני מרגיש חוסר נחת עם הגמרא הזו – הרבה לפני שראיתי את קושיות הפני יהושע' עליה? האם זה נכון שבמעמקי לבי אני חש ש"מנחיתים" עלי כל מיני הנחות בלימוד הסוגיה וזה לא הכי משכנע? לא להתבייש ולא לפחד לשאול (ואף לרשום) את כל השאלות שעולות לי.

בדרך זו, הופך לימוד העיון לחוויה המגלה את פנימיותו של האדם ומשליכה על כל תחומי חייו. הוא נעשה יותר ויותר קשוב ומחובר לעצמו. מלבד זאת, לימוד בדרך כזו מקים לתחייה את ארון האדם בעצמו – הוא הולך ומגלה שאותן דקויות שעמדו כחיץ בינו ובין הגמרא, בינו ובין הרשב"א, בינו ובין ה'קצות' וה'נתיבות' – ויצרו אצלו תחושת זרות, הן הן היסודות לחידושיו ולתורתו. אותן בעיות שמנעו ממנו להתחבר ללימוד, נעשו לנקודות המפתח שלו בסוגיה, לעיקרי משנתו, ההולכת ונבנית. "אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה". הידיעה שהחיפוש האישי שלי מחולל שינויים בסוגיה, מפיחה חיים ומזריקה מוטיבציה גדולה בלימוד, ובחיים בכלל.³

עם זאת, יש לציין כי בשלבים הראשונים בלימוד העיון ישנו צורך בהדרכה והכוונה, על מנת לזהות מהו קושי אמיתי שמצדיק חשיבה וחיפוש ומהו עיכוב מיותר שצריך לבוא על פתרונו בשיחה קצרה עם לומד ותיק או בהיעזרות במהדורה מבוארת. ישנן גם שאלות שהלומד המתחיל אינו בר הכי להתמודד עמו, ועליו להתאזר בסבלנות ולקנות היכרות רבה יותר עם הגמרא ודרכה. בשלבים הראשונים של הלימוד, חשוב שהלומד יתייעץ עם רבותיו ויקבל הכוונה בעניינים אלה. גם בשלבים מתקדמים של הלימוד, הכרת הסוגיה בבקיאיות קודמת להתעמקות בה בעיון, ופעמים רבות מתברר שהקשיים שהתעוררו בתחילה נבעו מהבנה בוסרית של הסוגיה, ויש התייחסות מפורשת אליהם בגמרא או ברש"י.

בספרי 'טל חיים' (להלן: ט"ח) אנו מוצאים ביטוי חזק לדרך הזו. דיונים רבים מספור מתחילים בשאלות פשוטות לגמרי, שאינן תוצר של עיון מתקדם או מעמיק בסוגיה אלא תוצר של לימוד

3. כמובן, ניתן לתרגם את הדברים הללו למצבים אחרים בעבודת ה', כגון אדם שלא מתחבר לתפילה משום שהתעלם משאלות יסוד שהתעוררו אצלו, או אדם שכדי למצוא חן בעיני בת זוגו מזניח לגמרי את הרצונות שלו, ועוד ועוד – אך לא נחרוג ממסרת המאמר.

ראשוני ואיתור הדברים שמפריעים להבין את פשט הגמרא או הפוסקים.⁴ שאלות שניתן להסביר אותן גם לאדם שאינו בעל שכל חד, אם רק ישב כמה דקות ויקשיב בסבלנות. מסיבה זו ישנם בספרי ט"ח דיונים רבים בקשיים שעד עתה לא נידונו. בסופו של דבר, פתרונם של הדיונים מסוג זה הוא התוצר העיוני המרכזי של הספרים.

אציג כאן שתי דוגמאות בקצרה: בספר ט"ח כללי הוראה, ישנו דיון בן עשרות עמודים (ריש סי' ד) בשאלה מדוע אמרה הגמרא (עירובין ו, ב) שמי שמחמיר כשתי שיטות שחולקות זו על זו, במקרה של תרתי דסתרי, הוא "כסיל בחושך הולך", והרי הוא רק מנסה להוציא עצמו מן הספק, ומה רע בכך? בסופו של דבר, חיפוש אחר תשובה לשאלה הפשוטה הזו, היווה יסוד למשנה מפותחת ומסועפת בנושא היחס לספקות בהלכה ומעמדו של פוסק ההלכה במקרה שיש חולקים עליו. דוגמה נוספת: בספר ט"ח בשר בחלב ותערובות, מוקדש סימן שלם (סי' ט) להבנת הלימוד מדין "אחרי רבים להטות" לדין ביטול ברוב בתערובות. עיקרו של הסימן הוא ניסיון להבין את הלימוד הזה, שננקט בראשונים ללא הסבר, ולהתמודד עם ההבדל הפשוט והבסיסי שיש בין רוב דיינים לרוב בתערובות: ברוב דיינים איננו מחילים על המיעוט את דיני הרוב אלא רק מכריעים כדעת הרוב משום שכן אמרה התורה, ואילו בתערובת אנחנו עשויים לאכול את חתיכות האיסור.

ב. לא לחשוש מבדיקת הנחות יסוד

לעיתים כדי להבין דבר לאשורו, עלינו להעמיד הנחות יסוד במבחן. אם לא נברר מדוע, ונאמץ קביעות שונות רק משום ש"כך מקובל לומר", אנו עלולים "להיתקע" בשלב כלשהו, שהרי אין לנו חיבור פנימי של דעת והבנה עם אותה הנחה. כדי לזכות להתחבר לאור התורה עלינו לחתור להבנה כמה שיותר שלמה.

כלל זה נכון גם בלימוד עיון וגם במעגלי החיים השונים: התנהגות האדם נובעת מתפיסות העולם שלו. אם האדם מאמץ הנחות שונות בלי להיות מחובר אליהן, רק משום שכן מקובל לומר, הוא עלול לגלות שהנחות הללו לא שולבו בתפיסת העולם שלו, שממנה נגזרת ההתנהגות שלו בעולם. לדוגמה, אדם יכול להחליט אלף פעמים שהוא מפסיק לכעוס, אבל כל זמן שתפיסת העולם שלו היא שבלי כעס הוא לא יצליח לשכנע את ילדיו ללכת לישון, או את בת זוגו לנסוע להוריו לשבתות, הוא לא יצליח לאמץ כראוי את ההכרה בגנות הכעס ובחובה להיגמל ממנו.

4. ראה למשל ט"ח ברכות עמ' נב ואילך, צח, קפו, רסט, רעד, שיז; שבת ח"א עמ' קסה, קצח-קצט, ריא, שלג (ד"ה 'ובאמת'); שבת ח"ב עמ' כד; שבת ח"ג עמ' טב, ע, קלג, קמח, קנז, תמז, תפח; בשר בחלב ותערובות עמ' פז, פט, ק-קב, קלו-קלט, קמב, רג, רלה (ד"ה 'ולשון'), רצ, שג, תקי.

אחד מהמאפיינים של ספרי 'טל חיים' הוא חתירה להבנה, גם בדברים המקובלים מדורי דורות. דרך זו מביאה לא פעם לפתרון בעיות שגדולי הפוסקים נבוכו בהן, ולמיצוי היכולת להכריע במחלוקות הפוסקים שלא על בסיס ספירה כמותית של הפוסקים שאחזו בכל שיטה במחלוקת, אלא על בסיס איכותי. לא נימנע מלציין שישנם פוסקים הסבורים שאין לבן דורנו את הכוח הנדרש כדי להכריע במחלוקות של גדולי הפוסקים. אך דבר אחד מוסכם על הכל – גם אם אין כוחנו יפה להכריע, עלינו להתאמץ לפחות להגיע להבנה מקסימלית בסוגיה, ואם יום אחד יתייפה כוחנו להכריע, יהיה זו הודות למאמצים אלה.

כך, לדוגמה, בעניין מחלוקת הפוסקים האם ניתן להקל במקום ספק ספיקא שאינו מתהפך: ההלכה מחמירה במקרה של ספק בדין דאורייתא, אך מקלה במקרה של שני ספקות – ספק ספיקא. והנה, הפוסקים עמדו על כך שישנם מקרים שבהם שני ספקות, ואולם הדבר נכון רק אם מסתכלים קודם על ספק א' ואחר כך על ספק ב', אך אם פותחים בספק ב', כבר אין מה להסתפק בספק א'.

המקור לכך הוא בסוגיה של בעל שטוען שמצא באשתו פתח פתוח והיא אינה בתולה (כתובות ט, א): "האומר פתח פתוח מצאתי, נאמן לאוסרה עליו". הראשונים דנו מדוע לא נאמר שיש ספק ספיקא נגדו ונדחה את טענתו: ספק ראשון הוא אם הבעל בקי בפתח פתוח – שהרי אם אינו בקי, ברור שאין ממש בדבריו. ספק שני הוא שגם אם תמצא לומר שהבעל בקי והאישה אכן בעולה, אולי היא נבעלה באונס. ואם כן, הקשו הראשונים, מדוע הבעל נאמן? מקצת ראשונים (תוס' ישנים ושיטמ"ק כתובות ט, ב) כתבו שהטעם שאין לדון ספק ספיקא במקרה זה הוא שהספק ספיקא אינו מתהפך. כלומר: אם פותחים בספק הראשון – אם הוא בקי, אכן ישנם שני ספקות וכפי שהתבאר. אך אם פותחים בספק השני – באיזה אופן היא נבעלה, כבר אין מקום להסתפק אם היא נבעלה או לא, שהרי בין אם באונס ובין אם ברצון, סוף סוף היא נבעלה.

והנה, בא הרב שמואל טל (ט"ח כללי הוראה, ח"א, סי' ט) ושואל שאלה פשוטה: מדוע הכרענו שהיא נבעלה? הרי הפתיחה בשאלה אם היא נבעלה באונס או ברצון, כוללת בתוכה הכרעה סמויה שהבעל בקי בפתח פתוח, כאילו לא היה נתון בספק! ורק אחרי שהבלענו את ההתעלמות מהספק הנוסף שקיים כאן, וראינו אותו כמוכרע למרות שבאמת אינו מוכרע ואנחנו מסופקים בו, יצא לנו מצב מחזר שבו הספק אם הבעל בקי "נעלם" לנו. לדבריו, ההיגיון מכריח אותנו לדון בשני הספקות, שהרי שניהם ספקות, כשם כן הם, ואם כן יוצא שבאמת אין הבדל בין ספק ספיקא מתהפך לספק ספיקא שאינו מתהפך.

דוגמה נוספת ניתן למצוא בהתייחסות לשאלת מקור התוקף של התורה שבעל פה, נושא שיש שנמנעים מלעסוק בו עקב החשש לגלות תשובה שאינה מספקת. מתוך עיסוק נרחב בשאלה זו (ט"ח כללי הוראה, ח"א, סי' א), מתבארות שיטות שונות של הראשונים בהגדרת מצוות לא תסור

ובמקור התוקף לשמוע לדברי חכמים. בהמשך לכך, נכתב סימן העוסק בחכם שיודע שבית הדין הגדול טעה (ס' ב), סימן העוסק בסיבת הסמכות של התלמוד הבבלי ובשאלת היחס בינו ובין מקורות חז"ליים אחרים שנערכו לפניו, במקביל לו ואחריו (ס' ג), וסימן העוסק בהנהגה הרצויה למעשה במקרים של מחלוקת הפוסקים (ס' ד).

לעיתים בדיקת המוסכמות מביאה לחידוש ולשינוי מהן. כך, לדוגמה, בדיון האם קטן נידון כחולה לעניינים שונים בשבת (ט"ח שבת, ח"ג, עמ' שפו-שצו). הרב טל מבקש לטעון כי הקביעה שקטן נידון כחולה – ואפילו אם בפועל הוא בריא – אינה כתובה בדברי הראשונים, ואף מפורש בדבריהם להיפך מזה. מספר אחרונים הרגישו בחלק מהקשיים שבקביעה שכל קטן נידון כחולה, אך הסתפקו בהצעת תירוצים מקומיים וחלקיים לקשיים הללו (שם, עמ' שפט-שצ), ולא הועלתה על הפרק האפשרות שבאמת אין לקטן דין חולה.

בעמודים שקודם לכן (עמ' שפא-שפו), דן הרב טל בשאלה המעשית של לקיחת גולות לרפואה בשבת לאדם שמתחזק והולך כבריא. רובם המוחלט של פוסקי זמננו אוסר זאת משום גזירת שחיקת סממנים, אך הרב טל מעמיד את הקביעה הזו במבחן, ומסקנתו היא שרפואה שאין ניכר שהיא רפואה (שהרי ישנן גולות רבות הנלקחות על ידי בריאים למטרות שונות), לא נאסרה בשבת (לכך מצטרף צד קולא נוסף שכתב המאירי, ולפיו אין איסור בלקיחת תרופות שרק אומנים מיוחדים יודעים להכין).

ג. לא לוותר – יגעת ומצאת

לפעמים אנחנו מרגישים ש"עם הרמב"ם הזה אין לנו מה לעשות" – ומתייאשים. וכי אנחנו נעמוד במקום שגדולים מאיתנו לא עמדו? ואם נעמוד, כמה זמן נעמוד? אולי עשרים דקות, אולי חצי שעה, מקסימום שעתיים-שלוש... אבל עלינו לדעת, שבמצבים האלה אנחנו מקבלים "תוספת שכר", ואור התורה מאיר בנו כפל כפליים יותר מבזמן הלימוד השגרתי. ועוד יש לדעת שהעמל הוא לפני נותן התורה, ולכן הוא מעורר אצלו רצון לגלות לנו את האור שבסוגיה, ואין הדבר דומה לעמל במטרה להבין משהו סבוך בחכמות החול. חז"ל רמזו זאת בקביעתם "אם יאמר לך אדם: יגעת ולא מצאתי, אל תאמן. לא יגעת ומצאתי, אל תאמן. יגעת ומצאתי, תאמן"⁵, המתאר תהליך שמתחיל ביגיעה רציונלית אך מסיים במציאה מפתיעה.

הרב טל סיפר לנו, למשל, שהוא השקיע למעלה ממאה שעות (!) בניסיון להבין לאשורם את דברי מהרי"ל בסוגיית קידוש בזמן סעודה, ניסיון שהפיק דיון המתפרש על כמה עשרות עמודים (ט"ח שבת, ח"ג, עמ' קנו-קפב) ומסתיים בפסיקה הלכתית המגדירה את הזמן שמוותר לשהות בין הקידוש

לסעודה. דברים דומים נשמעו מפיו בנוגע לדברי הראב"ן ולדברי השערי זורא' בסוגיית ריחא מילתא (ט"ח בשר בחלב ותערובות, עמ' שי-שכג ועמ' שלח-שנה).

אריכות אחרת קשורה לדברי מהר"ם מרוטנבורג בטעם ההיתר לשחוט לחולה בשבת (ט"ח שבת, ח"ג, עמ' רפג-רפט). כשלמדנו את השיעור בישיבה הקריא הרב את דברי מהר"ם, שטח את הקשיים שבהם, והפטיר ואמר שהדברים "צריכים עיון גדול מאוד". כעבור שבוע הציג בפנינו את הצעתו לביאור שיטת מהר"ם. כששאלתיו מנין לוקחים את הכוח לעיין "עיון גדול מאוד", כלשונו, השיב לי שתי תשובות: א. ממקום של אמון ברבותינו, שדבריהם דברי טעם ו"אם דבר ריק הוא – מכם". אמון זה מבטיח לנו שיש אור בקצה המנהרה, ונותן מוטיבציה להתקדם קדימה באותה מנהרה. ב. יש לתת את מלוא תשומת הלב לכל קצה חוט שעולה במחשבה ולפתח אותו כמה שיותר, גם אם אינך מעריך שיצא ממנו התירוץ הסופי.⁶

ד. שימוש בכל ההיקף של ספרי הגאונים, הראשונים והאחרונים שבידינו

זכה דורנו ומרבית ספרי הגאונים, הראשונים והאחרונים פרושים לפניו. מלבד זאת, התברכנו במפתחות רבים⁷ ובאחרונים רבים⁸ שסוקרים לפנינו במפורט את כל צדדי הסוגיה והשיטות שבה.⁹

6. מי שחפץ לראות דוגמה למחבר שנתן תשומת לב לכל מחשבה שעלתה לו בסוגיה, יכול לעיין בחידושי הגרי"ז על הש"ס, ולגלות שמספר הקשיים הלא פתורים שהעלה גדול בהרבה ממספר הקשיים הפתורים והביאורים בדברי הגמרא. השמועה אומרת כי הגרי"ז עצמו התנגד לפרסום חידושיו על הש"ס, ולא קשה להבין מדוע. בניגוד גמור לחידושויו על הרמב"ם, שכוללים כמעט תמיד מהלכים סדורים ומתוכננים היטב, החידושים על הש"ס מגלים לנו את הגרי"ז כתלמיד, כמתנסה, כבודק, כמתלבט.

7. אציין בקצרה חלק מהמפתחות שומולץ לכל לומד תורה להכירם: א. אנציקלופדיה תלמודית. ב. אוצר הפוסקים. ג. סדרת ספרי עין יצחק (לרב יצחק יוסף). ד. פסקי תשובות (על סדר המשנה ברורה). ה. ספר המפתח על הרמב"ם, מהדורת פרנקל; וכן ספר המפתח של מכון הלכה ברורה וביורו הלכה. ו. בירור הלכה, הנדפס בסוף הגמרות שבהוצאת מכון הלכה ברורה וביורו הלכה (עבודה זומה אך מפורטת יותר נעשתה בסדרת ספרי שערי היכל; לעת עתה על פסחים, יומא וזבחים). ז. אנציקלופדיה רפואית הלכתית. ח. נשמת אברהם (הלכות רפואה לפי סדר השו"ע). ט. קובץ שיטות קמאי. י. מפתח נושאים בפוסקי זמננו ומפתח מאמרים בכתבי עת תורניים בפרויקט השו"ת. יא. הקטלוגים רמב"י ורמב"ש (באינטרנט) – מפתחות למאמרים תורניים. יב. ספר שערי דעת (אנציקלופדיה על דיני טהרות). יג. קובץ יסודות וחקירות (לרב אחיקם קשת). יד. גמרא מהדורת שוטנשטיין ומהדורת מתיבתא. טו. משנה ברורה עוז והדר המבואר, וכן משנה ברורה מהדורת "דרשו". טז. ספר דף על הדף (על סדר הגמרא). יז. מהדורות חדשות של ספרים הכוללות הערות שוליים המפנות למקורות רלוונטיים וכן מפתחות לדיני האחרונים בדבריהם, כמו שו"ת נודע ביהודה מהדורת מכון ירושלים. יח. ספר שרי האלף, הסוקר בין היתר את כל ספרי הראשונים שהודפסו על כל מסכת או נושא בהלכה. אגב: בדף הויקיטסט של ספר שרי האלף יש קישור למספר קבצים של השלמות ועדכונים לספר זה, והזמנה לגולשים להוסיף עדכונים שידועים להם ולזכות את הרבים.

8. יצוינו בעיקר ספרי הגר"ע יוסף זצ"ל שפרצו את הדרך לכתובה בסגנון זה, והיוו מקור השראה למחברים רבים שהמשיכו את דרכו.

9. לתועלת הציבור אציין בקצרה גם את הדרכים האלקטרוניות העיקריות להגיע לספרי קודש שאינם מצויים בספריות: א. מערכת אסיף העלתה לאתר האינטרנט שלה את כתבי העת של רבות משיבות ההסדר

הדבר פותח בפנינו את האפשרות לברר בצורה מדויקת מהי דעתם במגוון רחב של נושאים שאנו מבקשים לעיין בהם. הרגיל ללמוד את ספרי הגאונים והראשונים בהיקף רחב, ימצא שפעמים רבות די בזה כדי לתת לו שיטה בסוגיה, וכדי לרומם אותו במובן מסוים למקום שגדולי האחרונים לא זכו לעמוד בו משום שלא הייתה בידם האפשרות להגיע למגוון רחב כל כך של ספרים. נמצא שכאשר אנו עוסקים בלימוד של מקור בודד, מקורות רבים יכולים לעמוד לצידנו ולסייע לנו בהבנתו. כל שעלינו לעשות הוא להשתמש בהם.

דוגמה מובהקת לכך ניתן למצוא בסוגיית הגדרת הסעודה בדין "קידוש במקום סעודה" (ט"ה שבת, ח"ג, ס' ו). הרב טל מבקש להוכיח כי רובם המוחלט של הראשונים הצריכו אכילת פת כדי לקיים דין קידוש במקום סעודה, ולא הסתפקו באכילת מאכל שברכתו מזוונת. עיון בסימן זה מראה כי למרות המנהג הרווח, כמה אחרונים¹⁰ כבר עמדו על כך שמדברי הראשונים מתקבלת תמונה אחרת מזו המוכרת בימינו; אך דבריהם לא יצאו מגדר הערות נקודתיות שמתייחסות לראשון כזה או אחר, ולא באו לכדי עיצוב משנה כוללת מתוך דברי הראשונים במלואם. רק כשמביטים על מכלול הראשונים שהתייחסו לנידון זה במספר סוגיות והקשרים, ניתן לקבל תמונה מלאה של הסוגיה.¹¹

היבט נוסף של התועלת שבדרך זו הוא בביאור שיטת התוספות לאור השוואתם אל דברי בעלי תוספות אחרים שכתבו דברים דומים, ופעמים רבות יש בדבריהם כדי להשליך אור על דברי התוספות שלפנינו. הכוונה היא בפרט לבעלי תוספות על הש"ס, דוגמת הר"ד, רבינו יהודה סירליאון, הר"ש משאנץ, הרא"ש, רבינו פרץ, ועוד, אך גם לחכמים מאשכנז וצרפת שכתבו ספרי הלכה, דוגמת הר"ד בפסקיו, הראב"ן, הראב"ה, האור זרוע, הסמ"ג, הרא"ש בפסקיו והמרדכי. אף ספריהם של ראשוני ספרד מכילים את תורת בעלי התוספות, לפחות הקדומים שבהם, וגם בהם

והישיבות הגבוהות וכן ספרים נוספים, מחולקים למאמרים ומסווגים לפי נושאים, עם אפשרות חיפוש והורדה. ב. פרויקט השו"ת הכולל ספרים רבים מוקלדים שניתן בקלות לבצע בהם חיפוש ולהעתיק לוודא, ובגרסאות החדשות גם מפתח יעיל לכתבי עת תורניים. ג. תוכנת אוצר החכמה כוללת עשרות אלפי ספרים סרוקים ובהם כמעט כל ספרי הראשונים, עם אפשרות חיפוש במרבית הספרים. ד. באתר [hebrewbooks](http://hebrewbooks.org) מצויים כחמישים אלף ספרים לעיון והורדה חופשית (חלקם אינם נמצאים באוצר החכמה). ה. תוכנת "אוצרות השו"ת" (מבית אוצר הפוסקים) המכילה מפתח למאות אלפי נושאים הלכתיים מקושרים אל 4,000 ספרי שו"ת סרוקים. ו. באתר פרויקט פרידברג לחקר הגניזה, ניתן לצפות בסריקות של כתבי יד וקטעי גניזה מן הגניזה הקהירית וממקומות נוספים. ז. באתר אוצר כתבי יד תלמודיים, מובאות סריקות של כתבי יד של ספרי חז"ל, כחלק ממפעל דיגיטציה שכולל גם סריקות והצגה לציבור באינטרנט של כתבי יד נוספים של רש"י והרמב"ם, כתובות עתיקות, ועוד.

10. ראה פרישה (סי' רסט סק"ד), מג"א (סי' קפח סק"ט), רעק"א (סי' רעג סק"ט), שו"ת בית שערים (או"ח סי' צו ד"ה ואמנם) ומנחת אשר (פסחים סי' עז).

11. דוגמה נוספת היא בביאור דברי הירושלמי (ברכות פ"ב ה"ג) על האמוראים שלא כיוונו בתפילתם. כמה אחרונים התקשו בהבנת דברי הירושלמי, והציעו הבנות שונות. אך הראשונים כבר התייחסו לדברי הירושלמי, ומבואר שהבינו את דברי האמוראים כפשוטם, ובכך שללו את האפשרות להבין את דברי הירושלמי באופן אחר. ראו: הרב שמואל טל, 'כוונה בתפילה', אסיף א', עמ' 48-50.

ניתן להשתמש ככלי עזר להבנת דברי התוספות. הדברים נכונים למעשה גם לגבי שאר הראשונים, אך במקרה של התוספות הם נכונים במיוחד, משום שמדובר על מהלכים דומים שנכתבו בספרים שונים ובסגנונות שונים, ולעתים ניתן למצוא את אותו הסבר בתוספת נופך בספר אחר, שבעצם כתב לו פירוש. ולעיתים דווקא הספר המוקדם כותב דברים שיש בהם פירוש של מה שייכתב מאוחר יותר בצורה שתומה.

בספרי ט"ח ישנן דוגמאות לרוב של ביאור דברי הראשונים על פי ראשונים אחרים, בדרך כלל בעלי התוספות.¹² נציין כאן דוגמה אחת מפורטת כדי להמחיש את הדברים: פוסקים רבים דנו בדין כשרותו של ג'לטין המופק מעצמות של בעלי חיים טמאים. אחד המקורות המרכזיים בסוגיה זו הוא תשובה של ר' חיים עוזר גרוזד'ינסקי בספרו שו"ת אחיעזר (ה"ג סי' לה). האחיעזר הביא ראייה להתיר מהדין המובא בתוס' (ע"ז סט, א ד"ה ההוא) שרגלי דבורים שנשארו בתוך הדבש מקבלות את דין הדבש ואיסור האכילה פורח מהן. בספר ט"ח (בשר בחלב ותערובות, עמ' רסה-רסז) נטען כי היתר אכילת רגלי הדבורים מבוסס על כך שטעמן של הרגלים נפגם, דבר שאינו מתקיים בג'לטין. הרב טל טוען שזו כוונת התוס', ומבקש לחזק את דבריו מלשון הר"ן (ע"ז לב, ב בדפי הר"ף ד"ה 'ההוא') שכתב כדברי התוס', אך בדבריו מתחדדת יותר ההגדרה של הדין, ומובהר בעליל שהרגלים פגומות והדין של ההימשכות אחר דינו של הדבר נאמר רק על בסיס זה. עוד מציין הרב טל (שם, עמ' רכא-רכב) לתשובה קדומה של ר"י הזקן שנדפסה לראשונה בדורנו (תשובות ופסקים לר"י הזקן, סי' יג), ובה מבואר שהרגלים פגומות, ומשתמש גם בה ככלי להבנת דברי התוס' שעליהם הסתמך האחיעזר.

ה. שימוש במלוא היקף כתבי הרמב"ם

משנתו של הרמב"ם עשירה מאין כמותה, בכמות ובאיכות. הבא לעיין בדבריו עומד נפעם מול היקף ואיכות העבודה שנעשתה בכתיבת חיבוריו הגדולים – משנה תורה, פירוש המשנה ושאר ספריו. המעלעל בספרי המפתח של הפירושים על משנה תורה משתומם מהעובדה הפלאית שמיטב חכמי ישראל שבכל הדורות מהרמב"ם ועד ימינו השקיעו את זמנם וכוחם בלימוד דבריו, כפי שלא נעשה לשום חכם אחר, אולי מלבד רש"י.

בהמשך לכלל הקודם, גם כאן ראוי ללומד העיון להכיר את מכלול כתבי הרמב"ם ההלכתיים, האמוניים ואף הרפואיים, ולהשתמש בהם כדי לבאר את דבריו.¹³ גם כאן מדובר על אוצר שבחלקו

12. ראה לדוגמה ברכות עמ' ק, רמו; שבת ח"א עמ' שנו ואילך; שבת ח"ב עמ' עז-עה, קסו, קצג-קצד, רסו, דש; שבת ח"ג עמ' קיד-קטו, קמז, רנ, רצ, תלד ואילך, תמו ואילך, תסד, תסו, תסט; בשר בחלב ותערובות עמ' רסז, שיג, שכו, שלז, שמח-שמט, תנו, תסב ואילך.

13. על הצורך והתועלת שבשימוש בכתבי חבריו, תלמידיו וצאצאיו של הרמב"ם כדי לבאר את משנתו, עמד עדיאל ברויאר במאמרו 'חשיבות חידושי תלמידי הרמב"ם', המעין נג-ב, שבת תשע"ג, עמ' 20-30. וראה שם בהערות 4-11 רשימה ביבליוגרפית של החיבורים הרלוונטיים לפי סדר מסכתות הש"ס.

לא היה גלוי ולא היה זמין בדורות הקודמים.¹⁴ זאת מלבד מלאכת התרגום, שעד הדור האחרון לא נעשתה בצורה טובה ונאמנת למקור. ניתן להוסיף ולומר שהמחשב נוטל אף הוא תפקיד מכריע בדורנו, בהביאו לפנינו מקבילות ברמב"ם על ידי חיפוש שאורך שניות ספורות, ומאפשר לנו ליהנות מתורתו באופן ששום דור לא זכה לו.

אין ספק כי הספרים שניתן למצוא בהם את היישום של הדרך הזו בצורה השלמה ביותר הם הספרים המוקדשים לחקר משנת הרמב"ם בדרך זו, ובייחוד הספרים היוצאים מבית מדרשה של ישיבת מעלה אדומים: פירוש 'יד פשוטה' לרמב"ם, מאת ראש הישיבה הרב נחום אליעזר רבינוביץ' שליט"א; אגרות והקדמות הרמב"ם, בההדרת ראש הישיבה הרב יצחק שילת שליט"א; מהדורה מבוארת לפירוש המשנה מאת בוגר הישיבה הרב דרור פיקסלר שליט"א; כרכיו השונים של כתב העת 'מעליות' המביאים לנו מתורתו של בית מדרש ייחודי זה; וספרים נוספים. עם זאת, ישנו הבדל בין ספרים יקרים אלו לספרי 'טל חיים'. בספרי ישיבת מעלה אדומים (וספרים אחרים הכתובים ישירות על הרמב"ם), הנושא הוא דברי הרמב"ם וכל השאר אינו אלא עזר להבנת דבריו. לעומת זאת, בספרי 'טל חיים' הנושא הוא סוגיית הגמרא והצורך להגיע ממנה לפסיקת הלכה, והרמב"ם עצמו הוא העזר לכך.¹⁵

נציין כאן שתי דוגמאות לכלל זה. דוגמה אחת היא בהתייחסות לדין טעם הבלוע בכלים (ט"ה בשר בחלב ותערובות, עמ' קמב-קסד). על מנת לשרטט את שיטת הרמב"ם בדין הכשרות של כלי שבלע טעם מותר, חוברים זה לזה פירוש המשנה בזבחים המתאר את הנהגת הכהנים בכלי המקדש, פסק במשנה תורה ותשובה לחכמי לונל העוסקים לכלי שהיה בו שמן תרומה, ופסק במשנה תורה בדין הכשרת כלי גויים.

דוגמה נוספת: בסוגיית הגדרת מהות הרשויות (ט"ח שבת, ח"א, ס' יח), על מנת להבין מהי שיטת הרמב"ם, נעזר הרב טל, לצד דברי הרמב"ם בהלכות שבת, גם בתשובה של רבי אברהם בנו, בדבריו בפירוש המשנה, בדבריו בכמה מקומות במשנה תורה שבהם מוזכרות רשות הרבים ורשות היחיד שלא ביחס להלכות שבת, בדבריו במשנה תורה בעניין מת שגויים עשו לו ארון בשבת בפלטיא, ובדבריו בהלכות השבת אבידה בנוגע למי שמצא אבידה בפלטיא. הלומד את הסימן מתוודע לפער שבין פסיקת הלכה על סמך עיון מקומי ברמב"ם, ובין פסיקה המסתמכת על עיון מקיף במשנתו האחדותית.¹⁶

14. ואף הספרים שהיו גלויים ומצויים, דוגמת פירוש המשנה וספר המצוות, לא תמיד זכו להערכה מספקת בהקשר זה.

15. אין צורך לומר ששני הסגנונות טובים ורצויים, וגם דומים זה לזה במידה רבה, ומיניה ומיניה יתקלט עילאה. במסגרת אחרת אאריך א"ה בהשוואה מעמיקה יותר בין ספרי 'טל חיים' לספרי 'יד פשוטה', ועוד חזון למועד.

16. וראה גם: הרב שמואל טל, 'כוונה בתפילה', אסיף א', עמ' 43, שמבאר את דברי הרמב"ם בהלכות על פי דבריו באיגרת. וראה עוד שם בעמ' 46 ביאור מטבע הלשון "שוב אינו צריך" על פי אזכוריו במקומות נוספים

ו. הכרת סדר הדורות, ולימוד דברי הפוסקים ממקורם הראשון

בלימוד עיון וביהדות בכלל, ישנה חשיבות מרובה לזהותו של כותב השורות הנלמדות. באופן כללי התפיסה היא שככל שהדברים נכתבו מוקדם יותר, יש להם יותר תוקף – אם זה משום שהם התקבלו על כל ישראל, דוגמת המשנה, התלמוד הבבלי והשו"ע, אם זה משום גדולת החכמים שחיו בעבר – "אם ראשונים בני מלאכים, אנו בני אנשים. ואם ראשונים בני אנשים, אנו כחמורים" (שבת קיב, ב).

מכך עולה שעלינו להתור להשגת הנוסח המקורי והקדום ביותר שבו נכתבו הדברים – גם במקרה שהוא אינו הנוסח המפורסם ביותר. אם נעסוק למשל בדברי התוס' בשם רבינו תם, נבקש את מקור הדברים בספר הישר שנכתב על ידי רבינו תם בעצמו. אם נעסוק בדברי הראב"ה, נבקש לראות אם הראב"ן זקנו התייחס לדברים וכתבם בצורה יותר ראשונית. אם נעסוק בדברי הבית יוסף בשם תשובה אשכנזית, נפתח את התשובה במקורה ונבדוק אם יש לה מקבילות בכתבי הראשונים. וכן על זו הדרך.

הרגיל ללמוד בדרך זו מתודע לחשיבותו של נוסח המקור ולהבדלים שבינו ובין הצורה שבה הובאו הדברים מאוחר יותר, הבדלים שלא פעם יש להם השלכה למעשה. חשוב לציין כי מבחינה עובדתית, רבים מספרי הפוסקים לא היו מצויים בשלמותם לפני הפוסקים המאוחרים להם, והועתקו בשיבוש או בקיצור. במקרים כאלה, עומד בן דורנו כננס על גבי ענק, וזוכה ללמוד את הדברים ממקורם הראשון.

ישנן לא מעט דוגמאות לכך בספרי 'טל חיים'¹⁷ ונציין שתיים מהן. הראשונה, בסוגיית משך הזמן שאפשר להמתין בין הקידוש לסעודה (ט"ח שבת, ה"ג, עמ' קסט): בשו"ת מהרי"ל (החדשות סי' לב) נכתב שכדי לקיים את דין קידוש במקום סעודה יש צורך לאכול מיד, אך אין הכרח לאכול באותו מקום אלא "אפילו היה הולך דרך גדול ומתוך כך שוהה עד שיגיע לשם, חשיב מקום סעודה". בדרכי משה (או"ח סי' רעג אות א) הובאו דברי מהרי"ל בלשון זו: "אפילו שהה בדרך זמן גדול עד שמגיע לשם, חשוב במקום סעודה". הרב טל מבקש לטעון שישנו הבדל של ממש בין שני הניסוחים, וההיתר

ברמב"ם. וראה עוד ברכות עמ' קכא-קכד, ביאור מטבע הלשון "אין ראוי" על פי אזכוריו ברחבי משנה תורה; שבת ח"א עמ' ריא, רג-רנד; ח"ב עמ' רמז; ח"ג עמ' מ' ואילך; בשר בחלב ותערובות עמ' צה.
17. ראה למשל ברכות עמ' שע, שצט; שבת ח"א עמ' קסד-קסה, תנה; שבת ח"ב עמ' נד, קלב; שבת ח"ג עמ' פ-פא, צד, קיג, קטו-קיח, קכט-קל, ר' ואילך (וראה גם עמ' קפט-קצא), שב, שיג, שלג, שלה-שלז, שסא, שצא-שצב, תפג; בשר בחלב ותערובות עמ' נא ואילך, תנה-תנט, תצג. וראה עוד: הרב שמואל טל, 'תפילין וקריאת שמע', תורת החיים א, יד בנימין תשע"ב, עמ' טז הערה 6.

העולה מדברי הרמ"א נרחב יותר מזה של מהרי"ל; הוא תולה זאת בין השאר בכך שהרמ"א לא ראה את דברי מהרי"ל במקורם אלא באגור (ס' שפז) שהביא את תמצית דבריו.¹⁸

דוגמה נוספת ניתן למצוא בהתייחסות לשאלת כשרות הג'לטין (ט"ח בשר בחלב ותערובות, עמ' רד-רה). הרב טל מביא את חילוקו של הנודע ביהודה (יו"ד מהדו"ק ס' נו) בין אכילת דבר שהיה פסול מאכילה מעיקרו, המותרת, ובין אכילת דבר שהיה ראוי לאכילה ונפסל, האסורה. חילוק זה נאמר על ידי הנודע ביהודה בדעת שבלי הלקט (ה"ב ס' לד), והרב טל טוען כי במקור הדברים בשבלי הלקט מבואר שיש להקל גם במאכל שהיה ראוי לאכילה מעיקרו, ומציין את העובדה כי דברי שבלי הלקט במקורם לא עמדו לפני הנודע ביהודה והוא ראה רק ציטוט מקוצר שלהם בבית יוסף (יו"ד ס' פז אות י').

ז. הבנה טובה של המציאות שעליה מדובר

כאשר אנו באים ללמוד בעיון סוגיה עם פן מציאותי, עלינו להכיר היטב את המציאות שעליה מדובר. יתכן שהדבר יצריך אותנו להידרש לאנשי מקצוע שמקום עבודתם אינו בית המדרש, אך סופו של דבר שתורתנו שבבית המדרש תצא נשכרת, מבורכת ואמיתית יותר. וידועים דברי הגר"א: "כפי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי חכמות, לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה. כי התורה והחכמה נצמדים יחד".¹⁹ הדבר מקובל כאשר מדובר על שאלות הלכתיות שהתחדשו בדורנו, דוגמת שאלות מתחומים כמו צבא, פוריות ורפואה, ריבית בבנקים, קביעת גבולות הארץ, כשרות המזון שעובר תהליכים מחודשים, וכדומה. פחות מקובל לחשוב שיש צורך במחקר שכזה לצורך הבנת דברי הגמרא והפוסקים שקדמונו.²⁰ במקרה זה הדוגמאות ישמשו אותנו בהבנת הכלל כראוי.

בסוגיית שהייה בשתיית רביעית (ט"ח ברכות, עמ' תמא) נידונים דברי הרמב"ם (שאר אבות הטומאה ה', יב) שכתב שתינוק חלב מאישה טמאה אינו נטמא בעצמו, משום שאין ביניקתו רביעית בכדי אכילת פרס. הרב טל משתמש בנתונים המדויקים הידועים לנו היום על קצב היניקה של תינוק כדי להבין את דברי הרמב"ם לאשורם. בסוגיית בין השמשות (ט"ח שבת, ח"א, עמ' תלד ואילך, ושוב בח"ג, עמ' סב ואילך), נדרש הרב טל באריכות לביאור דברי הגמרא והראשונים בעניין בין השמשות לאור המציאות המוכרת לנו. (ובסימן נוסף שנמצא בעריכה ויודפס אי"ה בספר 'טל חיים' על קריאת שמע ותפילה, מורחבת היריעה עוד יותר בסוגיה זו). בסוגיית דיני חולה בשבת (ט"ח שבת, ח"ג, עמ' שעא), הרב טל נדרש לתרגום דברים שהביא המרדכי מגרמנית עתיקה, ומתבסס על

18. ויעויין בביאור הלכה (ס' רעג ד"ה או שיהא) שהתקשה בהבנת לשון האגור, וגם בזמנו עדיין לא נדפסו תשובות מהרי"ל החדשות (אלא רק בשנת תשל"ז) ובהן הלשון מרווחת.

19. מובאים בשמו בהקדמת ר' ברוך משקלוב לספר אוקלידס (ד"ה אמנם אין).

20. יצוינו לשבח ספריו של פרופ' יהודה פליקס על סדר זרעים, וכן ספריו של הרב עידוא אלבה: גויל וקלף, מצה עשירה. בעניין זה יש תועלת גם בהסתייעות במהדורות המבוארות של הגמרא והרמב"ם, אך עדיין דומה שישנו צורך בחיבור מקיף על סדר הש"ס שיביא לפני הלומד ביאור ריאלי מקיף אך תמציתי על כל סוגיה המצריכה זאת, בצירוף תמונות והפניות למקורות רלוונטיים.

כך בפרשנותו למהות הפצע שהמרדכי אסר לטפל בו בשבת. ובדיון על גדרי מלאכת מבשל (ט"ה שבת, ח"ב, עמ' רלט-רמ), מתואר התהליך שעובר על מתנת שמתחממת לטמפרטורות שונות, ומתוך כך מכריע הרב טל במחלוקת הלחם משנה ובעל מרכבת המשנה בעניין היחס בין הצירוף והבישול שבחימום מתכת. בסוגיית מראית עין בבשר בחלב (ט"ה בשר בחלב ותערובות, עמ' סג), משולבת בהסברת הסוגיה הידיעה כי ישנו הבדל בין צבעו של דם חגבים לדם רגיל. ובסוגיית כשרות מאכל איסור שנפסל מאכילה (שם, עמ' רב) מוזכר בירור מציאותי שנערך עם העוסקים בתחום הכנת משקאות חריפים, בירור הנדרש על מנת להבין כראוי את דברי הנודע ביהודה בנוגע למשקה חריף שהיה בזמנו.

בספר 'טל חיים' על פסח, שנמצא בעריכה בימים אלו, מובא עיון מעמיק בשאלת מהות החימוץ ובהבנה המציאותית של ההבדל בין חימוץ במים לחימוץ במי פירות, ומתוך כך דיון במספר עניינים הלכה למעשה.

ח. בירור הפירוש המדויק של המילים המרכזיות בסוגיה

שימוש מושכל בחכמת הלשון העברית, מעבר למצווה שבו,²¹ הוא המפתח להבנת סוגיות רבות וליישוב הקשיים שבהן, שהרי חלק ניכר מתלמודנו עוסק בהבנת פירוש המילים הכתובות בגמרא ובפוסקים, ואם ישנה מילה בעלת מספר משמעויות, או מילה שמשמעותה השתנתה במרוצת הדורות, הבנת הדברים לאשורם עשויה להיות תלויה בהבחנה בכך.

כיצד בדיוק ניישם זאת? האם נפתח מילון בכל סוגיה וסוגיה? התשובה היא שאין הגדרה מדויקת, ומה שנדרש מאיתנו הוא ערנות לנושא, בפרט כאשר אנו מבקשים יישוב לקושי בסוגיה. פעמים רבות נוכל ללמוד על משמעויות המילה מאזכוריה בהקשרים שונים ברחבי התנ"ך. מפאת החידוש שבדרך זו, אאריך קצת יותר בהבאת הדוגמאות לכך.

ספר 'טל חיים' ברכות פותח בדיון על משמעות המילה "ברוך" ומביא בשם הראשונים שני פירושים: א. אנחנו מברכים את ה' ומתפללים להגדלת שפעו בעולם. ב. אנחנו מודים שה' הוא מקור הברכות. בהמשך, אנו מוצאים שני מקומות (עמ' ל-לב, מה) שבהם נעשה שימוש בפירושים אלו ובשוני המהותי שביניהם להבנת עניינים הלכתיים.

בהמשך הספר (עמ' פ) נידונית המחלוקת האם לברך "המוציא לחם מן הארץ" או "מוציא לחם מן הארץ". מדברי הגמרא נראה כאילו התנאים נחלקו האם לשון "המוציא" מתאימה לעבר או להווה, בעוד שמילה זו מופיעה פעמים רבות בתנ"ך ובחז"ל במשמעות של הווה, דבר המעורר תמיהה. בעיה זו ובעיות נוספות בסוגיה מוצאות את פתרונן בהבנה שבלשון המקרא אין זמן הווה אלא רק עבר ועתיד, ופועל בינוני (המשמש בלשונו הווה) יכול להתייחס לעבר ולעתיד, ואילו בלשון חז"ל

21. ראה: הרב יוסף קאפח, כתבים, א, עמ' 59-61.

אין שימוש בפועל בינוני לתיאור דבר שהתרחש בעבר. ולכן אין קושיה מהופעת המילה המוציא בלשון הווה, שהרי בלשון המקרא אין אבחנה בין לשונות הווה ללשונות עבר, ורק לפי לשון חז"ל ישנה אי התאמה.

בסוגיית הרהור כדיבור (ט"ח ברכות, עמ' שסט), עומד הרב טל על המשמעות הכפולה שתיתכן למילים "בינה הגיגי" – הגיג יכול להתפרש כמחשבה, כמו "לברך יהגה אימה" (ישעיה ל"ג, יח), אך יכול גם להתפרש כדיבור, כמו "פי צדיק יהגה חכמה" (תהלים ל"ז, ז) – ומבאר על פי זה את דברי רבינו יונה בסוגיה.

אף בסוגיית עיקר וטפל (ט"ח ברכות, עמ' תב-תג) אנו מוצאים שימוש בדרך זו: מתברר כי המשמעות המקורית של המילה טפל היא במובן של מריחה או יציקה של סיד וכדומה סביב חומר מוצק. מכך השתלשלו שתי משמעויות נוספות למילה טפל: האחת, דבר שמחובר לדבר אחר ונידון כחלק ממנו, כמו שיער שנידון כחלק מהגוף (סוכה ג, א) ושומר לפרי שנידון כחלק מהפרי (ברכות לו, ב), והשנייה, דבר שאינו מחובר לדבר אחר אך הוא בטל אליו מבחינת החשיבות והמהות שלו, כמו "ישראל עיקר ויעקב טפל לו" (ברכות יג, ב). הרב טל מבקש לתלות את מחלוקת הראשונים בדין עיקר וטפל שאינם נאכלים בו זמנית, בשני הפירושים הללו.

ב'טל חיים' בשר בחלב ותערובות (עמ' קנה) מוצעים שני פירושים מילוניים למילה "מירוק": האחד, מלשון ריקון והוצאת דברים בלועים. והשני, מלשון צחצוח וליטוש. בהתאם לשני הפירושים הללו, מתבאר מחלוקת הראשונים בהבנת דין המירוק שנאמר בכלי המקדש.

אף למילה קריאה ישנם שני פירושים מילוניים: האחד, אמירה בקול רם, והשני, סריקת מילים כתובות. על יסוד האבחנה בין הפירושים הללו, מבקש הרב טל (ט"ח ברכות, עמ' שנא-שנב) לקבוע מהי דעת הרמב"ם בסוגיית הרהור כדיבור.²²

סוג נוסף של בלשנות המשליכה על הלימוד הוא בקביעת תפקידה התחבירי של מילה במשפט. הרב טל (ט"ח ברכות, עמ' מט) תולה את מחלוקת הראשונים בהגדרת חיוב התורה והוספת חכמים בברכת המזון במחלוקת לשונית בפירוש הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה" (דברים ח', י) – הרמב"ם הבין שהמילים "על הארץ הטובה" הן תיאור המקום שבו יש לברך, ואילו הראשונים שלמדו מהפסוק שיש לברך על הארץ בברכת המזון, הבינו שמילים אלה משמשות בתפקיד של מושא. בהמשך (עמ' שלה) מוצע לפרש את המילה "כדי" במובן של שיעור וגדר ולא במובן הפשוט יותר של מטרה. במקום אחר (ט"ח שבת, ח"ב, עמ' שעה) מבואר כי מה שכתוב

22. וראה דיון נוסף (ודומה) שם עמ' שמג-שדמ לגבי משמעות המילה דיבור.

שאסור לעשות נקב ה"עשוי להכניס ולהוציא", הוא תיאור של איכות הנקב, ולא כפי שהיה נראה בקריאה ראשונה שזה תיאור של ייעוד הנקב ומטרת עשייתו.²³

ט. פשוטו של מקרא (גם) ככלי בלימוד עיון

המקרא הוא היסוד לתורה שבעל פה. כל התפתחות התורה שבעל פה מושתתת על התורה שבכתב. במשך ההיסטוריה, תשומת הלב של עולם התורה הייתה נתונה בעיקרה לתורה שבעל פה, וניתן לראות זאת בקלות לפי היחס בין מספר החיבורים שעסקו בתורה שבעל פה למספר החיבורים שעסקו בתורה שבכתב. בדורות האחרונים החל מצב זה להשתנות, אם משום הצורך להתמודד עם טענותיהם של מבקרי המקרא, אם משום השיבה לארץ, שגרמה גם לשיבה אל מקורותינו הקדומים, ואם מסיבות נוספות.

אך חשיבות לימוד התורה שבכתב אינה נושא המאמר, והיא גם אינה זקוקה להוכחות. מה שבאנו להראות הוא כי באופן פרדוקסלי, למרות שהתורה שבעל פה אינה אלא פירוש גדול לתורה שבכתב, ישנם מקרים שבהם דווקא התורה שבכתב מסייעת לנו להבין את התורה שבעל פה, וחשוב להיות מודעים לכך.

כעת לדוגמאות: בסוגיית בין השמשות (ט"ה שבת, ה"א, עמ' תקמא-תקמב) מתבאר כי התורה נתנה שתי הגדרות ליום ולילה – האחת תולה את ההבדל ביניהן בהבדל שבין האור לחושך: "ויקרא אלקים לאור יום ולהשך קרא לילה" (בראשית א', ה), והשנייה מדגישה את המאור הגדול המשמש ביום לעומת המאור הקטון המשמש בלילה: "יהי מארת ברקיע השמים להבדיל בין היום ובין הלילה" (שם, יד). ההבדל בין שתי התפיסות הוא שקובע אם יציאת הכוכבים היא הסיבה להתחלה הלילה, או שההחשכה היא הסיבה להתחלה הלילה ויציאת הכוכבים היא רק סימן לכך. הרב טל מבאר את מחלוקת התנאים בעניין בין השמשות לאור שתי התפיסות הללו.

דוגמה נוספת כבר נזכרה לעיל, והיא מחלוקת הראשונים בביאור המילים "על הארץ הטובה". דוגמה נוספת ניתן למצוא בקביעה שהחויב למסור את הנפש במלחמה נובע מדין קידוש ה' שיש

23. אציין בסיום מראי מקומות לדיוני לשון נוספים: בט"ח ברכות (עמ' קלח) ישנו דיון האם המילה "כדי" צריכה להתפרש במובן של תכלית או במובן של שיעור והגדרה (כמו "כדי הליכת ארבע אמות"). בהמשך (עמ' רו) מוצעות שתי הבנות במילה "פריסה", ובהמשך (עמ' שו) שתי הבנות במילה "עניה". בט"ח שבת ה"א (עמ' רפג) מתבאר כי למילה "פירות" יש מספר משמעויות, ויש לפרשה לפי ההקשר. בהמשך (עמ' שמט) מתבאר שיש הרמב"ם לאור האבחנה בין ליבון להלבנה. בהמשך (עמ' תלא) מוצעים שלושה פירושים למילה כרמלית, ויש ביניהן הבדל הנוגע להגדרת הכרמלית. בשבת ה"ב (עמ' קנו), מתבאר שיש רש"י מתוך העמקה במשמעות המילה "פירוק". בט"ח שבת ה"ג (קסג) מועלות אפשרויות שונות בהבנת המילה מיד, בניסיון להבין מהו ה"מיד" הנדרש בדין קידוש בזמן סעודה.

במלחמה,²⁴ קביעה שהרב טל מבסס אותה על מקראות שונים המבארים ששפלותם של ישראל היא חילול שמו יתברך.

בסימן נוסף (שנמצא בעריכה), מתבארת מחלוקת הראשונים בהגדרת הנץ החמה כמחלוקת לשונית האם החמה עצמה מניצה, או שהיא מניצה את קרניה (פועל עומד או פועל יוצא – כמו בפועל הפך). והמקור לשתי האפשרויות בהבנת הפועל "הנץ" הוא מחלוקת אחרת של הראשונים, האם "ויצץ ציץ" (במדבר י"ז, כג) מתייחס לעלים או לפירות.

סיום

במאמר נסקרו והודגמו תשעה כללים בלימוד העיון: (1) לחפש מה מפריע לי – הזווית האישית בלימוד; (2) לא לחשוש מבדיקת הנחות יסוד; (3) לא לוותר – יגעת ומצאת; (4) שימוש בכל ההיקף של ספרי הגאונים, הראשונים והאחרונים שבידינו; (5) שימוש במלוא היקף כתבי הרמב"ם; (6) הכרת סדר הדורות ולימוד דברי הפוסקים ממקורם הראשון; (7) הבנה טובה של המציאות שעליה מדובר; (8) בירור הפירוש המדויק של המילים המרכזיות בסוגיה; (9) פשוטו של מקרא (גם) ככלי בלימוד עיון.

רבים טוענים שלימוד העיון אינו בשבילם, פשוט אינו מתאים להם. אנו מבקשים לטעון שהם צודקים וגם טועים – צודקים בקביעה שהוא אינו מתאים להם, וטועים בקביעה שהוא אינו בשבילם. לימוד העיון הוא דבר שלם וגדול כל כך, עד שהוא מכיל בתוכו מענה גם לאותה תחושת חוסר התאמה. אדרבה – לא רק שהוא מצליח להכיל את חוסר ההתאמה שהלומד חש, אלא שדווקא חוסר ההתאמה הוא אחד המפתחות הראשיים לפתיחת דלתות בהיכלות העיון.²⁵ אם יגעת בעיון ולא מצאת, אל תאמין שיגעת כראוי. רד לשורשי הדברים, הקשב לעצמך, זהה את השאלות הבלתי פתורות, בקש משם את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך – ותמצא.

24. הרב שמואל טל, 'חיוב מסירת הנפש כשאיבי ישראל רוצים ליטול מהם חבל ארץ', עוז א, שעלבים תשנ"ג, עמ' 227-233.

25. בהערת אגב, הדברים נכונים במלואם גם לגבי הקשר שבין איש לאשתו, שחוסר ההתאמה שנדמה כבעיה הוא בעצם המפתח לפתרון ולהבנה מחודשת ומעמיקה יותר על מהות הקשר (ואכמ"ל).